

ПРОСТЕ УСКЛАДНЕНЕ РЕЧЕННЯ

1. Поняття про синтаксичне ускладнення простого речення

Ускладнене речення не є самостійною синтаксичною одиницею. За структурою воно виступає простим реченням. Сам характер ускладнення може бути різноманітним,

У сучасній українській мові наявні такі семантико-синтаксичні моделі ускладнення речення:

1) **відокремлені члени** (напівпредикативні конструкції): *Як учитель і вихователь я прагнув до того, щоб перекласти в юні серця моральні цінності, створені і завойовані людством протягом багатьох століть...* (В.Сухомлинський);

2) **однорідні члени**: *Наші поети співали про Ігоря, Галайду, Вишенського, Крути та взагалі Україну – а там ті про Трою, французьку революцію, Англію, які ще й на сьогодні більш відомі, ніж ми* (Олег Ольжич);

3) **звертання, що не перебувають у позиції підмета**: *Я вас люблю великою любов'ю, моя старенька мамо, тату мій* (Д. Павличко);

4) **вставні та вставлені слова або конструкції**: *Не стану вам наводити відгуки про Стефаніка його сучасників, – цитат ви ще наслухаєтесь у ці дні, – хоча, власне, думка про нього давно вже склалася одностайна* (О.Гончар);

5) **опосередковані другорядні члени**: *Отут в роздоллі, біля гаю, Хороші дні плывуть мої* (М.Стельмах).

2. Відокремлені члени речення

Відокремленими називаються такі члени речення, котрі в межах речення набувають специфічного смислового навантаження й інтонаційного оформлення, що на письмі передається комами.

2.1. Умови відокремлення

Розрізняють **загальні** й **часткові** умови відокремлення. Перші охоплюють усі чи більшість другорядних членів речення, останні – тільки окремі з них.

До **загальних** умов відокремлення належать:

1) порядок слів – зазвичай відокремлюються означення, прикладка, додаток, обставина в постпозиції: *Ах, то мрія співала моя свою пісню, сумну, лебедину* (Олександр Олесь). *Зійшло козацьке сонце – блідий місяць – і освітило лісові сумерки* (О.Маковей);

2) ступінь поширення другорядного члена речення – відокремлюються поширені означення, прикладка, додаток, обставина: *В дальню Італію недугом гнана, Леся співала про рідні поляни* (Л.Забашта);

3) смислове навантаження другорядного члена речення – поєднання кількох значень: *Припорошена порохом, стерня вже другий місяць умлівала від сонця* (Петро Панч) – поєднуються атрибутивне й обставинне значення;

4) морфологічне вираження головного слова – відокремлюються означення, прикладки при особових займенниках: *Горе нам, невольникам і сиротам, в степу безкраїм за Уралом* (Т. Шевченко).

До **часткових** умов відокремлення належать:

1) синтаксична несумісність пов'язаних за смыслом слів (*А хлопець стояв перед директором – окуляри і блазенька сумка* (А. Яна));

2) слабкий синтаксичний зв'язок головного і залежного слів: *Рясніють квітоньки, жовтогарячі...* (М. Вороний); *Круг тебе тут, і пишна, і ясна, царювала несподівана весна* (Я. Щоголів);

3) наявність інших відокремлених членів речення: *А в стерні волошки, сині, синьозорі, і такі дрібненькі – слізки росяні* (В. Чумак); *Учитель, стривожений усім почутим, крім того і стомлений, зайшов до класу.*

2.2.1. Відокремлені означення

поділяються на **узгоджені** та **неузгоджені**.

Узгоджені відокремлені означення виражаються постпозитивними повними формами прикметників і дієприкметників.

За своїм складом вони поділяються на **поширені та непоширені**.

Непоширені постпозитивні означення відокремлюються, коли вони:

1) є однорідними: *На столі лежали учнівські зошити, зелені і сині;*

2) стосуються особового займенника: *Я, спокійний і врівноважений, знову пишу тобі* (В.Стус);

3) мають особливе смислове навантаження: *Я назавжди запам'ятав свій перший день, тривожний, у школі* (М.Рильський).

Поширені постпозитивні означення, виражені дієприкметниковими зворотами, **завжди** відокремлюються: *А край, осяяний сонцем, знову радісно прокидався до оновленого життя* (О.Ольжич).

Неузгоджені постпозитивні означення відокремлюються тільки в тому разі, коли виражені ними ознака з відтінком способу дії стосується не тільки підмета, але й присудка. Позиція таких означень є легко змінюваною: *Молодий хлопець, з посмішкою на обличчі, рвав яблука* → **Молодий хлопець, з посмішкою на обличчі рвав яблука* та ін.

Неузгоджені постпозитивні означення, виражені незмінюваною формою, відокремлюються тоді, коли їм властиве значення додаткового повідомлення про предмет (вживання їх у препозиції залишає статус відокремлення): *Сусідня кімната, майже вдвічі більша за мою, називалась вітальнею* → *Сусідня, майже вдвічі більша за мою, кімната називалась вітальнею.*

2.2.2. Відокремлена прикладка

– це іменниковий зворот, що виступає в реченні означенням. Поширені прикладки, які знаходяться за означуваним словом, зазвичай, відокремлюються: *Мій син, грибок на тоненьких двох ніжках, у перший раз пішов сьогодні в школу...* (М. Рильський).

Відокремлені прикладки часто приєднуються до пояснюваних слів за допомогою слів на зразок *або, тобто, наприклад, на ім'я, родом, на прізвище, родом, за походженням, так званий, зокрема* та інші, які уточнюють характер відношень між прикладкою та пояснюваним іменником: *Гей, був у Січі старий козак, на прізвище Чалий* (Народна творчість).

Відокремлені прикладки, які уточнюють основне поняття шляхом перерахування вужчих понять, приєднуються за допомогою слів на кшталт *як ось, а саме*: *Нові фахівці, як наприклад: програмісти, менеджери, готувалися на підприємстві до співбесіди.*

Відокремлені прикладки, які узагальнюють значення попередніх однорідних членів, приєднуються за допомогою слів зразка *словом, одним словом*: *За час канікул відремонтували бібліотеку, лабораторію, кабінети – одним словом, усю школу.*

Одиничні й поширені прикладки завжди відокремлюються, якщо пояснюють особовий займенник: *А він, орел, шумить, клекаче, мов людям розказати хоче про поєдинок у яру* (Т.Шевченко).

2.2.3. Відокремлені обставини

Обставини, виражені одиничним дієприслівником або дієприслівниковим зворотом, у реченні майже завжди відокремлюються. Виражаючи другорядну дію, вони відносяться до присудка і до підмета. Тому в реченнях з відокремленою обставиною виконавець основної та другорядної дії спільний: *Зима, скрадаючись, повіяла крилом і снігом...* (Олена Пчілка). *З лави, стогнувши, підвівся Бараболя* (М.Стельмах).

Відокремлюються дієприслівники та дієприслівникові звороти в тому разі, коли виступають у функції обставини:

1) способу дії: *Томилася вільха, безсило опустивши крила* (М.Хвильовий). Такі звороти можуть поєднуватися з дієсловом-присудком за допомогою сполучників *мов, немов, наче, неначе, ніби*, що надають зворотам уявного (ірреального) значення: *Спокійно, наче зважуючи ціну кожного слова, господиня розпочала свою розповідь* (А.Яна).

Примітка. Якщо дієприслівники та дієприслівникові звороти разом з дієсловом-присудком становлять один ритмомелодійний комплекс, то вони комами на письмі не виділяються: *Якби ви знали, паничі, де люди плачуть живучи, то ви б елегій не творили* (Т.Шевченко). *Годі вже панами сидіти згорнувши руки* (І.Нечуй-Левицький). За умови віддалення такого звороту від присудка він набуває статусу напівпредикативного, тобто відокремлюється: *Чіпка пішов додому, повісивши голову, про все, що чув, роздумуючи* (Панас Мирний);

- 2) часу: *Увійшовши в дім Верби, Олена спинилась на порозі кімнати* (О.Бойченко);
- 3) причини: *Старий, люблячи Варивона, хотів пригасити суперечку* (М.Стельмах);
- 4) мети: *З одного місця переходили люди на друге, шукаючи волі* (Панас Мирний);
- 5) умови: *Не піймавши, не кажи, що злодій* (Народна творчість);
- 6) допусту: *Не хотячи, образив я людину* (Леся Українка).¹⁾

Відокремлюються обставини місця, часу, способу дії, виражені іменниковими відмінковими формами та прислівниками, з уточнювальним значенням: *Свирид Якович цілує сина в скроню, якось жалісно, по-жіночому, відходить від нього, щоб не розбудити* (М.Стельмах).

2.2.4. Відокремлені додатки

Додатки відокремлюються значно рідше, ніж інші члени речення. Відокремлюватися можуть тільки додатки, виражені поєднанням непрямого відмінка іменника з прийменниками *крім, окрім, за винятком, замість*: *Усі, крім директора, уже прийшли на нараду. Замість відповіді, я почув в'дливий сміх.*

3. Порівняння в структурі простого речення

Порівняльний зворот – це відокремлений член речення, який вживається в реченні зі спеціальною семантико-синтаксичною функцією.

Порівняльний зворот може бути виражений:

1) іменником:

а) у наз. в.: *Дуб стоїть, як воїн;*

б) у непрямому відмінку: *Треба навчитися шанувати свою Батьківщину, як матір* (А. Яна);

¹⁾ Дієприслівники / дієприслівникові звороти, що стоять після сполучників сурядності та підрядності, у вимові паузою не відокремлюються та становлять одну з ними ритмомелодійну групу. На письмі такі звороти відокремлюються від сполучника комою в тих випадках, коли цей сполучник стосується інших членів речення, з'єднує складові частини речення: *Настечка засвічує каганець і, прикривши рукою, несе його до столу* (М.Стельмах). Та, відчуваючи настрій усіх, не наважується слова сказати (М.Стельмах).

Якщо сполучники *і, а* набули значення підсилювальної частки *й* ця частка стосується напів-предикативного звороту, то вона виділяється разом зі зворотом: *І вибігши з хати, пішов у садок* (М.Коцюбинський).

Не ставиться кома перед неповторюваними сполучниками *і, та (і), або, чи*, які з'єднують два дієприслівники / дієприслівникові звороти. Такі обставини вважаються однорідними: *Хвилюючись і все ще не отямившись, солдат розповідав про себе* (О. Гончар).

Словосполучення з прийменниками незважаючи на, починаючи з, кінчаючи, що утворилися внаслідок переходу дієприслівників у прийменники, завжди відокремлюються (на письмі – комами, в усному мовленні – інтонацією): *Незважаючи на ріст цін на будівельні матеріали, кількість заяв на виділення ділянок для спорудження житла на селі збільшується* (3 газ.);

2) прикметником: *Повітря тут у видолінку особливо прозоре, наче скляне* (В. Пономаренко);

3) займенником: *Волю першу твою виконаю, як мою*;

4) дієприкметником: *Микола раптово пішов, а Марія залишилась стояти, як вкопана* (В. Підмогильний);

5) дієприслівником: *До хати, наче рятуючись, вбіг Миколка* (В. Підмогильний);

6) числівником (комплетивним словосполученням): *Всі, як один, вони повернулись до рідного села* (З газ.);

7) прислівником: *Далекий ліс також видавався не сірим, як раніше, а бархатно-чорним* (О. Десняк).

Порівняльний зворот може виконувати функції порівняльного/-ої:

1) означення: *Наче зачарований, дивився Василько на вогонь, дивився не кліпаючи* (В. Підмогильний);

2) обставини:

а) мети: *У цей час, наче на сміх, зайшов до передпокою вітчим і щось почав розповідати...* (А. Яна);

б) часу: *Ганна була такою ж стрункою та привабливою, як колись* (О. Донченко);

в) місця: *Рівний голос батька лунав з лісу, наче з якогось приймача* (Ф. Маківчук);

г) способу дії: *Ліс тривожився, як велика, стомлена людина* (В. Чемерис);

ґ) причини: *Василина повільно, наче побоюючись, повернулась до нього* (І. Нечуй-Левицький);

3) приклади:

а) до підмета: *Справжнє почуття, воно, як наче золотавий промінь, завжди проб'є душу своїм поривом* (А. Яна);

б) до присудка: *Устина не плакала, але була сумна, наче хвора, й обличчя у неї все потемніло* (І. Багряний);

в) до означення: *Іван поступово заглиблювався у високий, наче мокрий ще від вранішньої роси, очерет* (В. Підмогильний);

г) до додатка: *Липами було обсаджено весь майдан, наче суцільним частоколом* (Остап Вишня);

ґ) до обставин: *Раптом донісся до неї звідкись, наче здалеку, його такий милий і рідний голос* (М. Івченко).

Примітка.

Не слід сплутувати порівняльний зворот у функції головного чи другорядного члена речення в актуалізованій функції та порівняльний зворот у супровідній семантико-синтаксичній функції. У цьому випадку порівняльний зворот не виділяється комами.

Він може виконувати функцію:

1) підмета: *З від'їздом Романенка у Соні наче камінь спав з душі* (М. Івченко);

2) присудка: *Два величезних пароплави наче запалили море* (Ю. Смолич);

3) іменної частини складеного присудка: *Я вам наче рідний* (М. Івченко);

4) додатка: *Після зустрічі з сином зараз ношу наче пудовий камінь на серці, що воно таке, Бог знає* (О.Слісаренко).

Інколи порівняння набуває смислу ідіоматичного прислівникового виразу: *Дошч дле наче з відра. Схожі наче дві краплі води. Все йде мов по маслу* та ін.

4. Однорідні члени речення

В україністиці окремі лінгвісти однорідні члени називали **однорядними** на тій підставі, що вони пов'язані сурядним зв'язком і становлять елементи одного смислового ряду (О.Синявський), або вважали речення з такими членами **стягненими** (П.Залозний). Термін цілком сформувався в 30-ті роки ХХ ст.

Однорідними є такі члени речення, що позначають однотипний перелік предметів, ознак тощо.

4.1. Слослові відношення між однорідними компонентами

Між однорідними членами речення можуть встановлюватися: 1) єднальні, 2) зіставно-протиставні, 3) розділові, 4) приєднувальні, 5) пояснювальні відношення.

4.1.1. Єднальні відношення

охоплюють єднально-перелічувальні, власне-єднальні, єднально-видільні (перелічувально-видільні), єднально-розподільні (перелічувально-розподільні), єднально-порівняльні, єднально-градаційні (за допомогою парних сполучників *не тільки...а (але), не лише ...а (але) й, як...так*), єднально-зіставлювальні відтінки: *Оце і є Вітчизна щастя й волі, країна слави, подвигів, краси...* (О.Гончар). *Кожним словом, кожним променем, кожним болем своїм живе в душі нашого народу людина, що ім'я їй – Леся Українка* (О.Гончар). *Та, на щастя, Я чую і землю, і квітку, і траву, і дерева...* *То я проростаю і першого снопа, свято першого хліба...* (І. Цюпа). *Матері й батьки уважно слухали Василя Олександровича... Він говорив і як лікар, і як психолог, і як педагог* (І. Цюпа). *Він приніс до матері не тільки гостинці, а й свою любов* (М. Івченко). *Не так мене це турбує, як тебе* (А. Яна). *Не лише учні, а й учитель захопилися спогадами ветерана.*

4.1.2. Зіставно-протиставні відношення

виражають об'єднання двох несумісних, протилежних, контрастно-несумісних однорідних членів речення. Такі однорідні компоненти утворюють замкнені ряди і виражаються за допомогою сполучників *а, але, зате, проте, однак, та* (в значенні *але*) та ін., пор.: *І вже починаєш не час цінувати, а мить* (Б. Олійник) і под.

4.1.3. Розділові відношення

виражають семантику роздільності, чергування, взаємовиключення понять. Вони реалізуються за допомогою сполучників *або...або, чи...чи, не то...не то, чи то...чи то, то...то* та ін., пор.: *Не то вітер, не то дощ раз по раз зривався з чорного виднокола* (М. Пономаренко). *Куплю незабаром хату чи квартиру* (3 газ.). *Чи то камінь, чи то змертвіле дерево лежали неподалік* (Я. Гоян).

4.1.4. Приєднувальні відношення

відображають особливості постання однорідних членів речення у процесі мовлення про ті чи ті речі, продовження ряду виникає як щось додаткове. Приєднувальні відношення реалізуються за допомогою сполучників *і також, і так само, причому, також: Я почав працювати на заводі з натхненням і також з ентузіазмом* та ін.

4.1.5. Пояснювальні відношення

виражають семантику пояснення поняття, вираженого попереднім членом речення. Пояснювальні відношення реалізуються за допомогою сполучників *тобто, цебто, себто*, пор.: *Я купив дещо поїсти, тобто хліба і дві консерви. Геологи все більше уваги приділяли верхньому шару ґрунту, оскільки сподівалися саме тут віднайти хоча б слабкі жили нафти, газу, тобто вартісних корисних копалин* (3 газ.).

4.2. Однорідні означення

виражаються звичайно прикметниками **тієї самої значеннєвої групи** – якісними, відносними або присвійними й характеризують предмет з погляду якоїсь однієї ознаки (кольору, розміру, матеріалу, зовнішності, приналежності): *Маленька, кругленька, швидка і жвава, одягнена в зелене убрання, між високим зеленим житом, – вона здавалася русалкою* (Панас Мирний).

Однорідними стають означення-прикметники **різних значеннєвих груп**, коли вони створюють характеристику предмета під одним кутом зору: *Зараз вона піде, й він знову лишиється сам, ... голодний, і цькований, і хворий...* (І .Білик). Такі означення можуть виражатися прикметниками в поєднанні з поширеними неузгодженими означеннями, порівняльними зворотами: *Йому протуркотів вуха щирий душею, чистий, як небесна зоря, юнак Діон, один з кращих Платонових учнів...* (Ю. Мушкетик).

Однорідними є два означення, друге з яких уточнює перше як його текстовий синонім: *Я з початку мав намір дати книжку більш популярну, приступну для найширших кругів нашої суспільності* (М. Грушевський).

4.3. Однорідні прикладки

різнобічно показують, ким або чим є предмет, виражений пояснюваним іменником або займенником. Маючи при собі власні означення, вони поглиблюють характеристику цього

го предмета: Художник-гуманіст, активний учасник руху за мир, за дружбу між народами, за взаєморозуміння між народами, він мав цілковите право сказати про себе: – Я належу людству (З преси, про О. Довженка).

Для зв'язку поширених рядів однорідних прикладок, що являють собою індивідуальні назви щодо пояснюваного іменника як загальної назви, використовується компонент, що разом з як становить цілісний розчленований сполучник *такий* (-а, -е, -і), як: Козлянук-прозаїк намагався розвивати традиції *таких* визначних літописців, як Іван Франко, Марко Черемшина, Василь Стефаник... (З газ.). Коли сполучник *такі*, як не ділиться на дві віддалені частини, досить коми перед ним, оскільки перед як кома в таких випадках є зайвою: Всій країні стали відомі імена дослідників граматичного ладу української мови, такі як: Євген Тимченко, Агатангел Кримський, Леонід Булаховський та ін. (З журн.).

4.4. Однорідні додатки

показують кілька предметів-об'єктів дії й тим самим збагачують зміст речення, розширюють його смислове тло: Твори І. Франка захоплюють читача *силою* художнього *слова*, високою *емоційністю* художніх образів, *глибиною* думки й *почуття* (З газ.). Яким любив жайворонків, сонячні дні й тишу (Вал. Шевчук) і под.

4.5. Однорідні обставини

утворюють низки характеристики дії в одній площині або з різноманітних боків її перебігу: На північ, на південь, на захід, на схід над лісом вигуки вночі. Вчора і сьогодні, у місті і в селі поширювався дух Незалежності, дух Державності, вимріяної і вистражданої цілими поколіннями людей (З газ.) та ін.

Якщо однорідний ряд обставин утворюється із іменників однієї відмінкової форми з тим самим прийменником, прийменник може не повторюватися для міцнішого зв'язку у словосполученні: Подорожую по країнах, музеях, бібліотеках, виставках, театрах... (З газ.).

4.6. Питання про речення з кількома присудками

У сучасній лінгвістичній науці речення з кількома присудками здебільшого кваліфікують як складні на підставі визначального статусу присудка: Вчора ввечері я *приїхав* до Києва і *зупинився* в одному з *кращих* готелів “Київ” (З газ.).

Слід пам'ятати, що не всі речення з кількома присудками є складними.

До **речень з однорідними присудками** слід відносити такі, що з'єднуються сурядним зв'язком або наближеним до нього безсполучниковим типом зв'язку, а весь склад присудків характеризується спільним набором другорядних членів речення: Яким любив і шанував жайворонків. Ми зустріли і провели друзів.

Наявність залежних компонентів при кожному з присудків є діагностичним показником складності реченнєвої структури: *В небі сіялися зірки й виблискували в темній, як криця, воді* (С. Васильченко). *Ішло по вулиці мале дівча, ішло собі та й плакало і мало залите сльозами лице* (Вал. Шевчук).

Структури з підрядним типом зв'язку виражають залежність предикативних частин, і тому такі утворення належать до складних речень.

5. Речення з опосередкованими (уточнювальними) компонентами

Уперше термін „**уточнювальні члени**” з'явився в середині ХХ ст. До них належать другорядні члени речення, пов'язані з реченням опосередковано, через наявність ще одного члена речення тотожної семантики: Хлопці стояли неподалік, під деревами → *Хлопці стояли неподалік + Хлопці стояли під деревами.*

Уточнення слід відрізнити від **відокремлення**.

До уточнювальних належать члени речення з 1) **повторним** або 2) **уточнювальним** значенням: *У місті Степан відразу подався на навчання, тобто подав документи до інституту.*

Уточнювальні члени речення приєднуються:

- 1) спеціальними сполучниками: *тобто, а саме, або;*
- 2) службовими словами, що поєднують свою власну функцію зі сполучниковою: а) *правильніше, точніше, просто кажучи, краще сказати, швидше;*
б) *в тому числі, такі як, як наприклад;*
в) *наприклад, зокрема, перш за все, в першу чергу, в крайньому разі;*
г) *навіть, хоч би;*
г) *уже, власне, саме.*

3-поміж пояснювальних конструкцій слід розрізняти:

- 1).**власне-пояснення**, 2).**конкретизацію**, або **уточнення**, 3) **включення**.

1) **Власне-пояснення** будується за допомогою сполучників *тобто, а саме, або*, службових слів – *правильніше, точніше, інакше кажучи*, а також з участю займенниково-вказівних слів: *Збір підписів відклали на два тижні, тобто до 15 жовтня* (3 газ.).

В українській мові активно використовуються у власне-поясненні слова на зразок *все, всі, це, ці, все це, всі ці, ось що*.

Після переліку однорідних членів перед таким вказівним словом ставиться **тире**: *Чоловіки й жінки, молодь, мале й старе – усі походилися на свято народної пісні* (3 газ.).

Після узагальнювального слова перед рядом однорідних членів звичайно ставиться **двокрапка**: *Із сучасних прозаїків дуже люблю читати ось кого: Олесь Бердника, Івана Білика, Олесь Гончара, Євгена Гуцала, Павла Загребельного, Юрія Мушкетика, Євгена Пашковського* (3 газ.).

Якщо вказівник-займенник стоїть перед іменником узагальнювального значення, тоді ставиться **тире**: *Для нас нерозривні ці поняття – принциповість, чесність, гуманізм.*

2) Основними функціями конкретизації (уточнення) є:

а) обмеження (звуження обсягу поняття): *Засідання гуртка відбудеться десятого квітня, о 18 годині;*

б) власне-конкретизація (перший член є неозначеним значенням): *Швидко, за декілька секунд, оглянули всі місцеві особливості, визначили напрями їх розвитку; сюди ж належать уточнювальні обставини при займенникових прислівниках: Тут, біля озера, завжди віяло прохолодою;*

в) додатково-уточнювальне значення (другий член, уточнюючи попередній, розвиває думку в новому напрямі): *Приїхав Остап додому в неділю, годині о сьомій вечора* (В. Підмогильний) – відповідаючи на те саме питання, обидва компоненти називають різні обставини – *в неділю і вечір.*

3) **Включення** реалізується в тому разі, коли уточнювальний член містить додаткову інформацію та приєднується за допомогою слів на кшталт *в тому числі*: *Про необхідність нового осмислення державних реалій говорили усі, в тому числі і В. Корзун, і П. Чубатий.*

6. Вставні та вставлені компоненти речення

6.1. Речення зі вставними компонентами

постають специфічними різновидами висловлення, тому що в них по-особливому виражена суб'єктивна модальність – вставними компонентами.

В українстиці здебільшого вели мову про **вставлені**, або **втручені** речення (пор. погляди О. Огоновського, О. Партицького та ін.).

Вставні слова можуть виражатися дієслівними, іменниковими, прислівниковими, прикметниковими, числівниковими, займенниковими формами. Частина таких форм повністю втратила власне лексичне значення, а тому виділяється окремий клас слів з-поміж частин мови – **модальні** (модальник як частина мови (О. Горпинич)), пор.: *мабуть, отже, наприклад, можливо, само собою, власне кажучи.*

За типом значення вставні компоненти поділяються на такі, яким притаманна семантика:

1) оцінки ступеня вірогідності повідомлюваного: *безумовно, справді, можливо, мабуть, звичайно, очевидно* та ін.: *Певно, це і є велике щастя: В саджанцях побачити мудрий ліс* (П. Дорошко). *Іншим разом Хаєцький, безперечно, зважив би на Маковееві просьби* (О. Гончар). *Письменник – це, уважай, ціла галактика зі своїми магнітними бурями, супутниками, періодами неспокійного сонця* (Б. Олійник);

2) переліку, зв'язку думок, послідовності викладу їх чи логічного завершення цього викладу: *по-перше, по-друге, до речі, отже, словом, таким чином тощо: Так-от: по-перше, я не пан тобі, Захарку... По-друге, у гостиниці нікого не докличешся із слуг* (П. Тичина);

3) позначення почуття мовця, його емоційного стану: *на жаль, на біду, на лихо, на горе, на диво: На жаль, я вже мушу йти. На диво, моя подальша доля склалася вдало;*

4) позначення джерела повідомлення: *на думку..., за словами..., на погляд..., за повідомленням..., на наш погляд, по-моєму, як вважаємо та ін.: Тут джерело б'є міцне і вода з нього уже не одному допомогла, цілюща вона, сповнена, як кажуть, внутрішньої енергії* (З газ..). *На наш погляд, ця думка не може бути визнана аргументованою;*

5) позначення характеру висловлення, способу передачі думки, типу її оформлення: *іншими словами, так би мовити, сказати по правді, власне кажучи, правду кажучи і под.: Зміни на кралице, варто сказати, відбуваються на наших очах* (З газ..). *Пишу цей матеріал, правду кажучи, в жахливих умовах;*

6) позначення звернення до співрозмовника, вжитого для привернення уваги читача або слухача: *бач, пам'ятаєте, відчуваєте, даруйте, пробачте, даруйте на слові, вибачайте на слові та ін.: Я знаю село, повірте, зовсім не з книг та фільмів. Бачте, землю доглядати, відчувати її болі і дихання – це вельми складна справа* (З газ.).

6.2. Вставлені конструкції

живаються для уточнення, доповнення, роз'яснення предметного змісту речення або введення додаткового змісту та інформації до його структури. Здебільшого вони постають внаслідок необхідності внесення додаткової інформації.

У розрізненні **вставних** і **вставлених** елементів слід пам'ятати, що останні не можуть стояти на початку основного речення та для них притаманні **власні розділові знаки** – це різні дужки (парні) та кома з тире (як цілісний складний розділовий знак).

Вставлені елементи за своєю структурою можуть бути **двоскладними й односкладними**: *Мої студенти, і дідки, і хлібороби, і поети – лиш привід (визнаю-таки!) прославить день широколетий* (М.Рильський) і под.

Вставлені конструкції можуть мати синтаксичну **форму складносурядних або складнопідрядних речень**, інколи **складних синтаксичних конструкцій** з різними типами синтаксичного зв'язку: *Капітан порушив думку про сни, заговоривши лагідно і доброзичливо (він говорив про чудесне літо і про тихі зорі одної в світі батьківщини, про його, листоношине, життя серед цих прекрасних пустинь, на березі річки милої Псла, капітан узявся до красномовства, щоб до краю розчулити людську душу, перекладач повторював), а листоноша сидів безсторонній і, напруживши волю, забував потроху ті відомості, яких хотів від нього капітан* (Ю. Яновський). *Країни рідної завітчані степи (Словацький пише так, а ми на те пристанем) з одного запаху пізнав би і сліпий* (М. Рильський). *Микола мовчав (хоча хотілося багато сказати) і думав про своє, воно його заколисувало* (О. Слісаренко) та ін.

Вставлені елементи можуть мати:

- 1) пояснювально-уточнювальне (повторне найменування),
- 2) причиново-мотиваційне,
- 3) довідково-відправне,
- 4) конкретизувальне (модально-оцінне) значення.

Їхньою характерологічною ознакою є свобода включення до складу речення.

Це включення не впливає на зв'язки членів речення і не порушує його інтонаційної цілісності. Дужки найкраще передають **факультативність вставлення**.

7. Звертання, його статус і функції

Звертання – це слово (або сполучення слів), яке є найменуванням того, до кого або до чого звернене мовлення. Воно має форму кличного (дуже рідко в називанні неістот називного) відмінка і вимовляється з особливою, кличною інтонацією: *Швидко, швидко ми побачимось, Рідна матінко моя... І зберіг я тільки, ненечко, Скарб один, що ти дала, Золота, як зірка, сердечко...* (Олександр Олесь).

Основна функція звертання – спонукати співрозмовника слухати, заохочувати його до спілкування, тому як звертання часто вживаються імена, прізвища і под. Такі звертання є **вільними**, оскільки особа, до якої звертаються, уже названа в реченні.

Коли звертання перестає називати конкретну особу або предмет, то воно трансформується у вставне модальне слово або навіть у вигук: *Ну, що ж нехай, не первина, ми звикли, брат, – на те війна...* (А. Малишко).

Звертання поділяються на **закличні** та **емоційно забарвлені**, за особливостями **структури** – на **поширені й непоширені**, за наявністю **оцінки** – на **нейтральні** та **оцінно-кваліфікаційні**: *О Батьківщино, сторону кохана, тобі любов, тобі довічна шана* (Л. Скирда). *Голос криниці, чого ж ти замовк?* (Л.Костенко). *Франківщино! Шевченківщино! Мріє! Єдина ти! Безмежна навсібіч!* (Д.Павличко).

Оцінно-кваліфікаційна семантика звертання витворюється за відповідної інтонації та розміщення звертання в реченнєвій постпозиції: *Хоч би ти до мене обернувся, нахабо!* (О.Чорногуз). *І що ти з себе корчии, знайшовся мені, наставниче!* (З газ.).

Від звертання слід відрізнити **підмет, виражений вокативом**. Його особливістю є те, що він **прямо співвідноситься з формою наказового способу дієслова**: *Підійди, brate, до мене* (О.Слісаренко).

Традиційно такий **вокативний підмет** кваліфікують як **звертання**.

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

Відокремлені та уточнювальні члени речення

Завдання I.

У поданих реченнях знайти відокремлені означення, пояснити умови відокремлення.

1. Осяяний сонцем, перед нами розкрився зовсім новий світ (О.Довженко). 2. Батькові руки, важкі, загорілі, лежать на колінах у плетиві жил (М.Масло). 3. Рука, засмагла від роботи, нам сіє благодатний мир (М.Рильський). 4. Невідомий нікому, сідаю на лавку, слухаю і дивлюся (М.Стельмах). 5. Розтривожений, він до самого ранку не склепив очей (Петро Панч). 6. Покинута людьми на довгі дні, дорога помирає в бур'яні (Д.Павличко). 7. Скроплений живлющою росою, росток пробився на безмежжі (П.Дорошко). 8. Хвала тому, хто людям у приполі несе слова, подібні хлібу й солі, і співи, гідні сіяча! (М. Рильський).

Завдання II.

Перебудувати речення так, щоб невідокремлені означення стали відокремленими. Виконати синтаксичний розбір одного з речень.

1. Місяць сипав на землю холодне сріблясте проміння, і від того свіжа роса на густій пониклій ковилі переливалася (В. Малик). 2. Невисокі засніжені вали Василькова-града немов розлилися білими снігами (Р. Іванченко). 3. І сп'янілий до нестями вечір квітами пропах, солов'їними піснями заливається в кущах (В. Сосюра). 4. Зорі сплять на холодних, морозом зв'ялених травах (Л. Первомайський). 5. Тихе озеро незрима віє духом трав'яним (М. Рильський). 6. Вітер берези смутні хилить в солодкій дрімоті, в тихому сні (М. Рильський). Ген килим, витканий із птиць, летить над полем (Л. Костенко). Філософія, викладена в афоризмах, – неспростовна (А. Коваль).

Завдання III.

Навести приклади речень, у яких дієприслівники та дієприслівникові звороти виступають:

- а) у функції обставини способу дії;
- б) у функції обставини причини;
- в) у функції обставини мети;
- г) у функції обставини умови;
- ґ) у функції обставини допусту.

Завдання IV.

Записати, ставлячи пропущені розділові знаки, речення з відокремленими обставинами. Визначити синтаксичну функцію цих обставин.

1. Приїхав Остап в неділю години о сьомій вечора (В.Підмогильний). 2. Такий я був у Корсуні, над Россю Коли тебе я вперше на ти назвав (М.Рильський).). 3. Схиляйте голови перед великим не схиляючи коліна (А. Коваль). 4. Не перескочивши річки не кажи гоп (Народна творчість). 5. Усі сиділи деякий час задумавшись (О. Гончар). 6. Марійка піднялась на ганок рвучко і кумедно по-смішному (Я.Гоян).

Завдання V.

Поставити розділові знаки. З'ясувати, за якої умови обставини можуть не відокремлюватися.

1. Не піймавши не кажи що злодій (Народна творчість). 2. Тривалий час вони йшли не розмовляючи (З часопису). 3. Знаєш приказку давши слово держись (А.Головко). 4. Моя княгиня ти йдеш вмилати піднявши вгору стомлене лице (Л.Костенко). 5. Через ліс звиваючись лягла вузька дорога (А. Шиян). 6. Не псуйте дні шукаючи Продовження життя Але живіть палаючи і вас не скорить забуття (С.Горлач).

Завдання VI.

*Переробіть подані формально-елементарні речення в ускладнені, використовуючи применники **крім (окрім), на відміну від, замість, за винятком**. Вкажіть тип ускладнення.*

1. Все було застелено зеленим килимом природи (І.Нечуй-Левицький). 2. Після заходу сонця раптом похолоднішало (З.Тулуб). 3. Вільний дух народу ще тлів під попелом неволі (М.Коцюбинський). 4. Я любив зустрічати вечірні перельоти на цьому озері (М.Хвильовий). 5. Біла симфонія снігу пливла над щоглами лісу (Л.Костенко). 6. Українській класичній прозі завжди була властива яскрава поетичність (О.Гончар). 7. Ми з тобою йдемо стежкою в саду (М.Рильський). 8. Життя було до мене невблаганним (Л.Костенко).

Завдання VII.

Перестроювати речення, замінивши дієприслівники дієвідмінюваними формами дієслова та записати їх. Визначити, що позначають ці дієприслівники і як змінюється в цьому разі смисл кожного речення.

1. Птахи, вириваючись у сизі присмерки степу, не могли залітати дуже далеко і високо (Г.Тютюнник). 2. Полки гетьмана прямували на Волинь, прагнучи вийти до кордонів раніше коронного війська (Н.Рибак). 3. Знаєш добре життя: проговорившись, пильнувався б (А.Яна). 4. Схопився руками за гриву, сподіваючись, що кінь доведе до загону (Ю.Яновський). 5. Лихе виполюючи зілля, ви виростили з краю в край нам багатий урожай (З газ.).

Завдання VIII.

Поставити розділові знаки. Знайти відокремлені та опосередковані (уточнювальні) члени речення і визначте їхню синтаксичну роль.

1. Рано разом з сонцем прокинулась і Харитя (М.Коцюбинський). 2. На протилежному боці долини попід горами чорнів обрідний безлистий ліс а внизу в затишку жовтів широкий луг (В.Малик). 3. На синьому безмежжі океану де недогляне навіть людське око високо аж до хмар в імлах глибоко самітній острів серед хвиль океану (Богдан-Ігор Антонович). 4. Ми кілька дівчат і хлопців поспішили запевнити добродія Степчука що він і на цей раз буде задоволений із своїх слухачів (М.Хвильовий). 5. У тій хатині у раю я бачив пекло (Т.Шевченко). 6. І сьогодні в цей вечір іскристий не забудь мені слів тих твоїх (В.Сосюра).

Завдання ІХ.

Знайти опосередковані (уточнювальні) члени речення, визначте, якими членами речення вони виступають. Виконати синтаксичний аналіз одного з речень.

1. Там, далеко, на Україні, сяє сонечко ясне (П.Грабовський). 2. Більшість, особливо молодь, вбачали в поїздці веселу розвагу (І.Вільде). 3. Приїхав Остап додому в неділю, години о сьомій вечора (В.Підмогильний). 4. Добрим словом годиться згадати сьогодні турботливого батька Лесі – Петра Антоновича Косача – і матір її – відому нашу письменницю Олену Пчілку (О.Гончар). 5. Учитель наш ходив завжди у старому, старанно випрасуваному, костюмі (В.Підмогильний).

Завдання Х.

Перебудувати подані речення так, щоб вони були ускладнені відокремленими уточнювальними членами (відповідали на питання: а де саме?, а коли саме?, а як саме?, а який саме?, а що саме? і под.).

1. Так сплелися парубочі дзвінки, розгонисті, гарячі голоси. 2. Над полем висять низько білі хмари. 3. Ми набираємо взимку свіжих знань у голову (Ю.Яновський). 4. Під липою стояв чотиригранний камінь (І.Франко). 5. Рано з рососою добре жати (І.Франко). 6. Край берега прив'язані човни. 7. Увечері хутір оповила темінь.

Завдання ХІ.

Поставити розділові знаки. Знайти звертання і визначити їхню стилістичну роль.

1. Крізь сотні сумнівів я йду до тебе добро і правдо віку (В.Стус). 2. О мій народе Прометейя ти маеш душу молоду (В.Сосюра). 3. Ох пісне чому як той птах не летиш (М.Рильський). 4. Слово моє ти єдина зброє ми не повинні загинуть обоє (Леся Українка). 5. Співай ненько тихесенько Як давно співала Коли мене моя нене До сну колисала (У.Кравченко). 6. Ой Дніпре мій Дніпре широкий та дужий багато ти батьку у море носив козацької крові (Т.Шевченко).

Тренувальне заняття з відокремлених членів речення

Завдання І.

Записати подані речення, розставляючи розділові знаки. Вказати речення, ускладнене відокремленою прикладкою із сполучником ЯК, пояснити умови відокремлення.

1. Жайвір сіє проміння як умілий сіяч з-під крила (М.Сингаївський). 2. О ти зі мною був бадьорим Як лікар у розмові з хворим (Д.Павличко). 3. Як рибалка я повинен бути людиною поважною і розсудливою (Ю.Збанацький). 4. І знов степ як щедрий вулик І сяє золото хлібів (Л.Рубан). 5. Сухомлинський як справжній дипломат тримається невимушено хоч у серці в нього кипить (І.Цюпа). 6. Тут мені як і птиці Все знайоме у ріднім краю... (М.Сингаївський).

Завдання ІІ.

У поданих реченнях знайти відокремлені / невідокремлені означення. Пояснити умови відокремлення. Виконати повний синтаксичний аналіз двох ускладнених речень.

1. Надворі вже стояла ніч, тиха й морозна (М.Старицький). 2. На широкому смуглявому обличчі під густими чорними бровами горіли очі... (Ю.Смолич). 3. Місяць закоханий в ніч чарівну, сяє, щасливий, і світить... (Олександр Олесь). 4. О, як я ненавиджу зліплені з глини холодні і мертві, байдужі серця! (Л.Первомайський). 5. Червоних маків розгорнувся ряд після дощу, ласкавого й рясного (М.Рильський). 6. Тихі, ніжні зорі спадали з неба – білі, непрозорі – і клалися в намети... (Леся Українка).

Завдання III.

Поставити розділові знаки. Визначити, у яких реченнях є відокремлені додатки, пояснити умови їхнього відокремлення. Виконати повний синтаксичний аналіз двох таких речень.

1. Ви здійснюєте волю Батьківщини все відкиньте все забудьте крім неї крім обов'язку (О.Гончар). 2. Йшов вечір і вів за собою сліпу матір свою ніч (В.Гжицький). 3. Прощався з літом я блукаючи лугами... (М.Нагнибіда). 4. У нашому лісі ніяких звірів крім вовків немає. 5. За столом сиділа вся сім'я а не було Галі та Петра. 6. У бригаді Петра на відміну від Ольги цукрові буряки вродили кращі.

Завдання IV.

У наведеному тексті знайти відокремлені члени речення, виділити їх комами. Неускладнені речення переробити у формально неелементарні структури.

1. На світі все знайдеш окрім рідної матері (Народна творчість). 2. Над селом стояв звичайний в осінню пору туман (М.Коцюбинський). 3. А дуб стоїть незламно всім бурям наперекір. 4. Усяка пташечка радіючи співала (Л.Глібов). 5. Малий сиджу біля вікна і всього боюсь (Є.Гуцало). 6. Щастя воно як ластівка живе не під кожним дахом (Л.Талалай).

Однорідні члени речення. Вставні та вставлені слова, словосполучення і речення

Завдання I.

Знайти у реченнях однорідні члени. Проаналізувати, яку функцію вони виконують. Простежити, які смислові відтінки та стилістичне забарвлення вносять сполучники.

1. І рветься птиця, і б'ється, і в руки йому дається (Г.Гордасевич). 2. Я не скрипичний ключ, а журавлиний тобі над полем в небі напишу (Л.Костенко). 3. Тече вода в синє море, та не витікає (Т.Шевченко). 4. Краю мій! Люблю я тебе вдень і вночі, вранці і ввечері і не знаю краю своєї любові (Панас Мирний). 5. Любив Кирило не тільки працю, а й гостину (Ю.Мушкетик). 6. Степ яснів, ширився, невтомно розгортав один за одним безбережні сувої і стелив під ноги то ясні плахти різнобарвного зілля, то зелені смутки жита та пшениці (С.Добровольський).

Завдання II.

У поданих реченнях знайти узагальнювальні слова при однорідних членах речення, визначити їхню синтаксичну роль.

1. Всюди: і на вулицях, і круг стадіону, і обабіч дороги до заводу – росли молоді осокори, клени й каштани (В.Собко). 2. Усе в чеканні: і спілі краплі рос, земля і місяць, вишні

і тополі (Б.Олійник). 3. Березу, вільху і ліщину, дубів могутність величаву і навіть тихий верболіз – люблю я ліс (П.Воронько). 4. Рідній матері – Вітчизні все оддай – життя і труд (П.Усенко). 5. Було: трави зім'ятий запах, і лісу глухуватий гук, і небо в зорях, і дощ, і серця перестук (В.Лучук). 6. Всяке птаство, як-от: деркачів, перепілок, куликів, курочок – можна було викосити косою в траві (О.Довженко).

Завдання III.

Дібрати з художньої літератури приклади, які б ілюстрували вживання розділових знаків при однорідних членах речення відповідно до поданих схем. Зазначити, яку синтаксичну функцію виконують ці члени речення.

1. Не лише, а й,
2. Чи, чи
3. та, та
4. І, і, і
5., а (але),

Завдання IV.

Поставити розділові знаки. Визначити, чи у всіх реченнях наявні вставні одиниці. Яку стилістичну роль вони виконують?

1. Для нас у ріднім краї навіть дим солодкий та коханий (Леся Українка). 2. З борців на-сміхалася доля зростала проте їх громада (П.Грабовський). 3. Злива тривала майже годину (М.Трублаїні). 4. Задзвеніли струни ще ніжніш-ніжніш Мабуть ти до мене думкою летиш (Олександр Олесь). 5. Із сотень а може і тисяч тих з ким Андрій Семенович стикався най-ближче по роботі можливо лиш одиниці догадувалися як багато важила в його складному нелегкому і зрештою суровому житті поезія (В.Козаченко). 6. Хто не живе для інших той отже і для себе не живе (Ю.Мушкетик).

Завдання V.

Поставити розділові знаки, де ще потрібно. Визначити, у яких реченнях слова „справді”, „видно”, „здавалося” є вставними, а в яких – ні. Зі словами „певно”, „звичайно”, „кажуть”, „буває” складіть свої речення.

1. Справді добре сміється той, хто сміється останній (М.Стельмах). 2. Поки живий, я хочу справді жити (І.Франко). 3. Видно шляхи полтавській і славному Полтаву (І.Котляревський). 4. Видно було вже пізно, бо ніде по хатах не світилося (Панас Мирний). 5. Здавалось загри-мів десь на небі грім (С.Васильченко). 6. Біліло небо, білястим здавалось тонко вібруюче повітря (О. Гончар).

Завдання VI.

Поставити розділові знаки. Простежити, як у поданих реченнях виділяються вставні конструкції.

1. На свято Маковія [14 серпня] так у народі називають день святих мучеників братів Маккавеїв у церкві разом з квітами святили мак і зберігали його протягом року (Г.Бондаренко). 2. В щирім серці, в чесних грудях вірю знаю квіти є! (В.Симоненко). 3. Зі скреготом і брязкотом у двір якщо те що залишилось можна назвати двором в'їжджають два бульдозери (О.Довженко). 5. Звали нашого діда як я вже потім довідався Семеном (О.Довженко). 6. Взагалі Данилко за багато років приятелювання з пасічником помітив що той не любить бувальщин „Я таке й без тебе знаю надивився” а все навертає розмову на щось незвичайне дивовижне хоч воно й вигадане (Г.Тютюнник).

Завдання VII.

З поданих речень виписати речення зі вставленими конструкціями, визначити смислову роль вставлених одиниць. З'ясувати, чому інші структури не увійшли до цих речень.

1. Одне слово, кожен лишався при своїх клопотах (О.Гуторов). 2. Є ж люди на землі – а то б не варто й жити, – що крізь щоденний труд уміють і любити, і усміхатися, і мислити, й шукать (М.Рильський). 3. В неволі тяжко, хоча й волі, сказати по правді, не було (Т.Шевченко). 4. Лишилася у нас, і зовсім це не хиба, глибока шана повсякчас – так! – до святого хліба! (М.Рильський). 5. Десь, кажуть, є гора, де не співають птиці (Л. Костенко). 6. Рідна хата, як водиться, старшому брату зосталася (Панас Мирний). 7. Життя, мабуть, – це завжди Колізей (Л. Костенко). 8. На жаль, реальне життя знекровлює найчистіші мрії (М. Мельник).

ЗРАЗОК РОЗБОРУ ПРОСТОГО УСКЛАДНЕНОГО РЕЧЕННЯ

Писати почав я року 1919-го..., тривожного і надривного року (Григорій Косинка).

Просте речення, розповідне, неокличне, стверджувальне, членоване, семантично неелементарне, формально неелементарне, ускладнене відокремленим членом речення – відокремленою прикладкою, повне, поширене, двоскладне.

Засіб вираження предикативності – граматичне значення минулого часу дійсного способу однини чоловічого роду.

Підмет я виражений особовим займенником першої особи однини в називному відмінку.

У цьому реченні **присудок** *почав писати дієслівний складений*.

Другорядні члени: обставина часу *року 1919-го* – виражена комплетивним словосполученням, яке складається з порядкового складеного числівника в родовому відмінку та іменника в однині, чоловічого роду, у родовому відмінку.

Відокремлений член речення *тривожного і надривного року* постає відокремленою прикладкою.